

DOI: <https://doi.org/10.32836/2521-666X/2018-4-62-14>
УДК 336.7

Скопова О.С.
аспірант кафедри фінансів,
Сумський національний аграрний університет

ЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ТА ОПЕРАЦІЇ З НИМИ

*У статті розглянуто дефініцію права власності загалом та на природні ресурси зокрема. Нада-
но визначення права володіння, користування та розпорядження природними ресурсами. Визначено
основні ознаки та форми права власності. Проаналізовано структуру земельних ділянок за формами
власності. Розглянуто зміст і склад земель сільськогосподарського призначення. Досліджено проблем-
ні питання невитребуваних паїв. Вивчено проблеми, пов'язані з дією мораторію на продаж земельних
ділянок сільськогосподарського призначення. Досліджено динаміку основних видів транзакцій із сіль-
ськогосподарськими землями. Встановлено, що найбільшу питому вагу мають операції з оренди земель
сільськогосподарського призначення. Зроблено висновки про перспективи ринку земельних ділянок сіль-
ськогосподарського призначення в Україні.*

Ключові слова: право власності на природні ресурси, право володіння, право розпорядження, право
користування, оренда, емфітевзис, мораторій.

*В статье рассмотрена дефиниция права собственности вообще и на природные ресурсы в частно-
сти. Предоставлено определение права владения, пользования и распоряжения природными ресурсами.
Определены основные признаки и формы права собственности. Проанализирована структура земельных
участков по формам собственности. Рассмотрены содержание и состав земель сельскохозяйственного
назначения. Исследованы проблемные вопросы невостребованных паев. Изучены проблемы, связанные с
действием моратория на продажу земельных участков сельскохозяйственного назначения. Исследована
динамика основных видов транзакций с сельскохозяйственными землями. Установлено, что наибольший
удельный вес имеют операции по аренде земель сельскохозяйственного назначения. Сделаны выводы о
перспективах рынка земельных участков сельскохозяйственного назначения в Украине.*

Ключевые слова: право собственности на природные ресурсы, право владения, право распоряже-
ния, право пользования, аренда, эмфитевзис, мораторий.

Skopova Olena. ECONOMIC MEANING RIGHTS OF OWNERSHIP FOR LAND RESOURCES AND OPERATIONS WITH IT

*In countries with a market economy, the foundation of functioning is ownership. Many scholars gave a
definition of this term. It is more expedient and complete to define the right of ownership, as social relations
between people and their various associations regarding the appropriation of means of production and labor
in the process of production, distribution, exchange and consumption. The content of this concept includes the
existence of three main components: the right of possession, use and disposal. Characteristic features of the
right to ownership of natural resources are a sign of indecision, the indivisibility of objects of nature from the
natural environment, the lack of value of natural resources as a sum of expenditures of socially necessary labor.
There are four types of property rights to resources: public or state property, private property, common property
and open access. The basis of the right of ownership is the following: provision, as an administrative process
and acquisition, through the conclusion of the relevant agreements. In accordance with the Decree, the Pres-
ident of Ukraine "On the Procedure for Land Tenure Transferred to the Collective Ownership of Agricultural
Enterprises and Organizations" of August 8, 1995, made a decision on the disintegration of agricultural land.
Each employee of an agrarian enterprise or organization was transferred into the ownership of a conditional
land plot – a unit – the size of which was determined from the calculation of the land area and the number of
members of the enterprise. But not all got a certificate of ownership of the land: some – did not take advantage of
the opportunity, others did not have time. During the privatization of agricultural land, the ecological-economic
model was not formed and implemented, which led to the grinding of fields, the principle of social justice and,*

ultimately, the ineffective use of land resources are not fully adhered to. In Ukraine, from 2001 and till January 1, 2019, a moratorium on the sale of agricultural land is in accordance with the transitional provisions of the Land Code of Ukraine. And on December 4, 2018, the Verkhovna Rada registered a bill number 9355-5, according to which the moratorium continues until January 1, 2020. For today, the moratorium violates the right to dispose of its property by individuals at its own discretion. The moratorium violates Article 1 of Protocol No. 1 (property protection) of the European Convention on Human Rights. These problems contribute to the functioning of the shadow circulation of land, the loss of budget revenues, and the insecurity of rights and, as a result, the reduction of productivity of agricultural production. Withdrawal of the moratorium on the sale of agricultural land will not solve the above problems.

Key words: *ownership of natural resources, right of ownership, right of disposal, right to use, rent, emphyteusis, moratorium.*

Постановка проблеми. У країнах з ринковою економікою основою функціонування суспільства є власність, адже відносини щодо власності є однією з головних передумов виникнення інших видів правових відносин, відповідно, щодо природних ресурсів. Ця сукупність відносин формується стосовно приналежності певних благ одним особам та відчуження їх у інших. Володіння матеріальними ресурсами чи їх приналежність є сутністю правовідносин. В Україні сьогодні триває земельна реформа, яка була започаткована ще у 90-х роках ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над питанням права власності, зокрема на природні ресурси, працювало багато вітчизняних дослідників. Слід назвати таких відомих науковців, як М.М. Федоров [21], А.Г. Спиркин [18], В.Г. Гусаков, Я.М. Шевченко [4], Р. Клапгам [9], Г.М. Григорян, С.Н. Братусь, А.В. Венедиктов [3], Г.І. Черкасов [24], В.М. Положий [16], В.І. Лоскутов, М.Д. Єгоров [11].

Проте деякі питання продовження земельної реформи залишаються недостатньо висвітленими.

Мета статті полягає в дослідженні теоретичних та практичних аспектів права власності, його форм на земельні ресурси в аграрній сфері.

Виклад основного матеріалу. В економічній літературі термін «власність» розглядається науковцями як привласнення або належність певного майна, природних об'єктів, земельної ділянки, та природних ресурсів.

В економічній науці дефініцію права власності на природні ресурси визначають переважно у двох аспектах, а саме як еконо-

мічну та юридичну категорії, хоча вона має свої філософські, соціальні, психологічні особливості.

За економічним змістом право власності на природні ресурси є сукупністю економічних відносин між суб'єктами правовідносин щодо привласнення засобів виробництва (природних ресурсів) та предметів споживання в процесі суспільного відтворення. Як юридична категорія право власності на природні ресурси – це сукупність відносин щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами природних ресурсів юридично визнаними власниками, а власність є результатом правових норм [1].

Не одне століття науковці дискутують стосовно визначення сутності категорії «власність», зокрема на природні ресурси. Оскільки природні ресурси не створив жоден з нас, часто виявляється, що ніхто не має більшої первісної претензії на їх володіння чи використання, ніж будь-хто інший. На відміну від артефактів, які ми створюємо через нашу власну працю, природні ресурси не надходять у світ «прив'язаними» до певних людей. Серед філософів XVII сторіччя, таких як Т. Гоббс, Дж. Локк або Г. Гроцій, була звичною думка про те, що природні ресурси створювались для задоволення людства, а не конкретної людини. Визнаючи цей факт, створимо певні обмеження на те, скільки світових ресурсів будь-яка людина може перетворити на власність. Це обмеження буде діяти як моральне та правове «застереження» щодо присвоєння світових природних ресурсів.

Одне з найвідоміших та найвпливовіших дискусійних питань щодо власності на при-

родні ресурси з'явилося в Другому трактаті про правління Джона Локка у 1689 році [5]. У цьому творі Дж. Локк навів аргументи про допустимість та дійсну корисність приватної власності перед світовими ресурсами. Коли окремі суб'єкти вкладають ресурси у власне майно, вони обов'язково позбавляють інших людей можливості стати власниками тих самих об'єктів. Ніхто не зацікавлений у витраті часу чи грошей на покращення чи збереження загальнодоступних ресурсів, щоб усі корисні властивості використовувались. Індивідуальні власники, навпаки, були б зацікавлені у поліпшенні, оскільки вони одержували б вигоду. З цієї причини система приватної власності в ресурсах перевершує альтернативні варіанти, такі як спільне володіння, в якому ми всі маємо частку у світових ресурсах.

Французький цивіліст Франсуа Отман у XVI столітті вперше сформулював визначення права власності. В його роботі "Commentarius de verbis iuris antiquitatum" (1558 рік) знаходимо таке визначення: «право власності є правом і владою як користування, так і розпорядження будь-якою річчю, наскільки це дозволяється цивільним правом». Крім того, в роботі "Antitribonianus" (1567 рік) Ф. Отман говорить, що «право власності є правом користуватися і розпоряджатися своєю річчю, як далеко дозволяє правовий розум» [12].

Сформульоване ним визначення права власності використовується майже в усіх чинних цивільних кодексах від Цивільного кодексу Франції 1804 року [22].

Відповідно до статті 136 Цивільного кодексу України «правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб» [23].

Численні дослідження цієї дефініції не мають однозначного підходу до визначення сутності категорії «власність», але основні підходи все ж таки можна відокремити (рис. 1).

Найбільш повним, на нашу думку, є визначення, надане М.М. Федоровим, оскільки в ньому акцентується основна увага на проникненні правовідносин власності в усі сфери суспільного відтворення.

Правовідносини власності є діалектикою взаємодії суб'єкта та об'єкта. Об'єктом власності є те, що підлягає присвоєнню. Об'єкт є однією з найважливіших складових матеріально-речового змісту власності та утворює її сутність. Об'єкти права власності на природні ресурси представлені перш за все правами на землю, але ними охоплюються також інші природні ресурси. Власністю можуть бути сільськогосподарські землі, пасовища, водойми, рибні ресурси, лісові угіддя, дика природа чи інший ресурс, зокрема корисні копалини.

Суб'єктами власності на природні ресурси можуть виступати окремі громадяни України, родини, групи, колективи, різні організації, фірми, органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Відповідно до статті 13 Конституції України та статті 324 Цивільного кодексу України головним суб'єктом права власності на природні ресурси є український народ [10; 23].

Сутність права власності на природні ресурси передбачає наявність такої тріади основних правомочностей.

1) Право володіння природними ресурсами – фактичне та одноосібне господарське панування над привласненим об'єктом [1]. Це право передбачає володіння природним ресурсом. Власник має право визначати види природокористування, встановлювати, обмежувати чи забороняти доступ до природних ресурсів. Право володіння може бути повним або частковим.

2) Право розпорядження – можливість визначення юридичної частки об'єкта, що визнана за власником та гарантована державою. Це право передбачає визначення його юридичного статусу (класифікація природних ресурсів за цільовим призначенням, визначення безпосереднього цільового призначення природного ресурсу, а також його розподіл чи перерозподіл).

3) Право користування – надана законом можливість вилучення необхідних корисних властивостей, використання в господарській діяльності та отримання доходів. Це право передбачає експлуатацію природних ресурсів

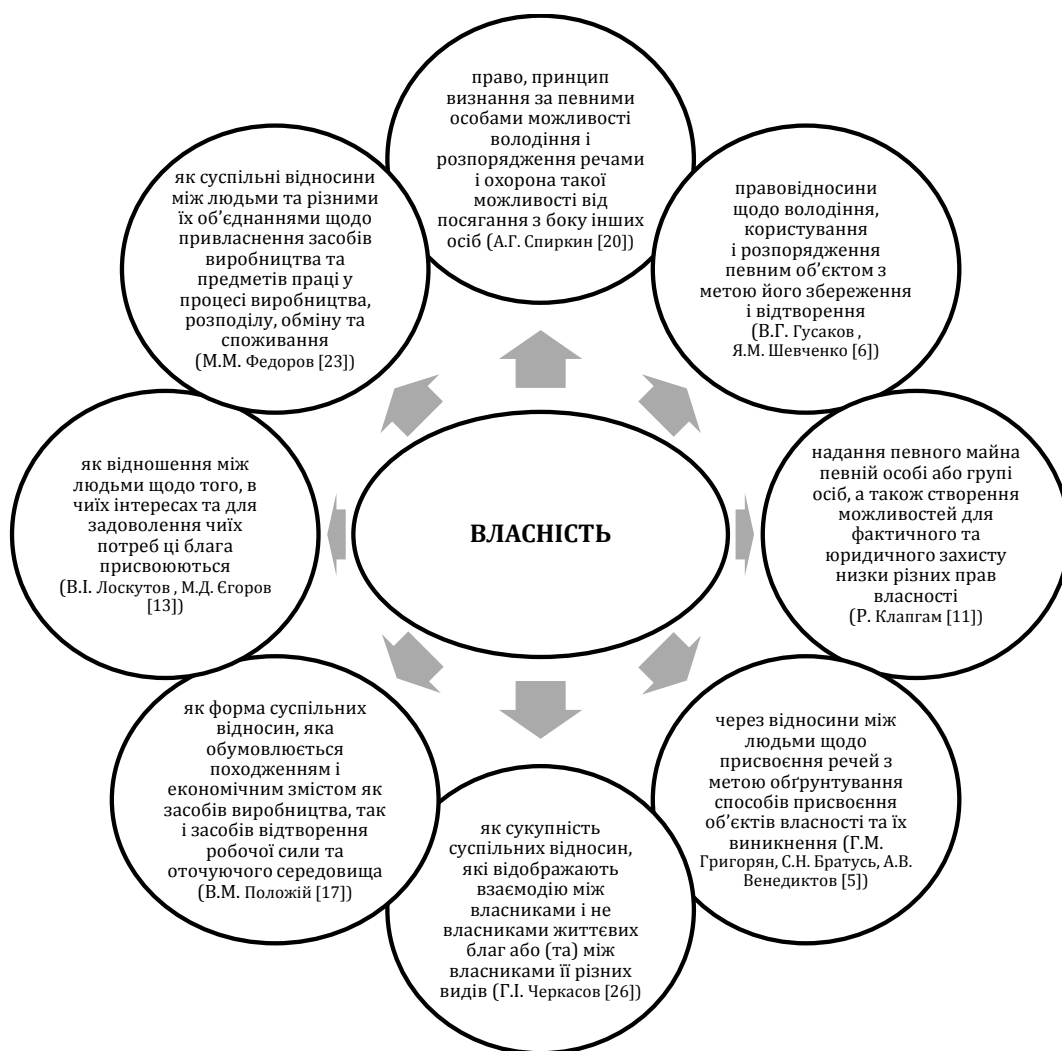

Рис. 1. Підходи науковців до визначення змісту категорії «власність»

Джерело: систематизовано автором

та вивільнення з них корисних властивостей. Використання має відбуватись без погіршення екологічної ситуації та без шкоди законним інтересам інших осіб. Користування природними ресурсами передбачає стягнення податкових та рентних платежів [1].

Право власності на природні ресурси має певні характерні ознаки, що відрізняють його від права власності на інші об'єкти цивільного права.

1) Ознака уречевленості, відповідно до якої розрізняють групу природних ресурсів, які є невід'ємною складовою частиною природи, за своїми об'єктивними властивостями не можуть бути предметами обороту у власність. Наприклад, навколосемний космічний простір, озоновий шар атмосфери, атмосферне повітря, кліматичні та інші природні явища не можуть виступати об'єктами права власності, адже використання й охо-

рона таких об'єктів або перебувають у винятковому віданні держави, або регулюються нормами міжнародного права.

2) Ознака невіддільності об'єктів природи від природного середовища, згідно з якою відмежовуються природні ресурси від соціальних. Природний об'єкт є одночасно об'єктом природи та об'єктом права власності. Втрата екологічного зв'язку (або відділення природного об'єкта від середовища його перебування) веде до виникнення права власності на матеріальні цінності, відповідно, припинення права власності на природні ресурси. Наприклад, вугілля, яке перебуває в земельних надрах, є природним ресурсом, а його використання й охорона регулюються екологічним правом. Вугілля, витягнуте із земельних надр за наявності законних підстав, що знаходиться, наприклад, у вагоні, є вже не природним об'єктом, а товарно-матеріальною цінністю, обіг якої регулюється перш за все цивільним правом.

3) Ознака відсутності вартості природних ресурсів як сукупності витрат суспільно необхідної праці, за якої підкреслюється природний еволюційний характер походження більшості природних об'єктів. Не можна визначати собівартість природного об'єкта за методиками, які застосовуються для розрахунку собівартості соціальних об'єктів. Водночас відсутність вартості природних об'єктів не знімає питань їх грошового оцінювання, що виражається в платності природокористування. Основи права власності на природні ресурси визначені Конституцією України (статті 13, 14, 142) [10], положення якої набули розвитку в Цивільному кодексі України. Специфічні відносини власності на конкретні природні ресурси регулюються також природоресурсним законодавством України (лісове, водне, земельне тощо).

Серед типів власності на природні ресурси, що відображають характер впливу суб'єкта на об'єкт, науковці розрізняють два основні, а саме неексплуаторський (трудоий) та експлуаторський. У першому випадку об'єктом володіє безпосередній виробник, в другому – власник засобів

виробництва, який може виділяти безпосередньому робітнику лише частину продукту, виробленого ним [13].

Як правило, розрізняють чотири види прав власності на ресурси:

- публічна/державна власність (права, що належать державі, в рамках яких державний сектор реалізує права на ресурс);

- приватна власність (права, що належать фізичній особі або юридичній особі, наприклад підприємству);

- загальна власність (права, що спільно належать групі (двох і більше) осіб, наприклад групі споживачів або місцевій громаді);

- відкритий доступ (конкретні права не здійснюються ніким; ніхто не уповноважений і не має законних підстав примусово застосовувати норми законодавства; якщо ресурс інтенсивним чином використовується, відкритий доступ до нього приведе до виснаження, оскільки певних прав не має ніхто, а ресурс перебуває в необмеженому користуванні всіх).

За нормами Цивільного кодексу України (статті 325–327) розрізняють приватну, державну та комунальну форми власності на природні ресурси. Так, у статті 373 зазначено, що «власник має право на власний розсуд розпоряджатися природним ресурсом (земельна ділянка та водні, лісові об'єкти, що на ній розташовані) якщо це не порушує прав третіх осіб» [23]. Проте ми вважаємо, що в цій нормі упущено дуже важливий момент щодо нанесення шкоди навколишньому природному середовищу чи безпосередньо об'єкту природокористування.

Основою виникнення права власності, на думку В.О. Аніщенко [1], є:

- надання як адміністративний процес, що базується на відповідних рішеннях компетентних органів виконавчої влади;

- придбання, що передбачає набуття права власності через укладання відповідних угод.

У статті 22 Земельного кодексу України надається визначення земель сільськогосподарського призначення. До них належать землі для виробництва аграрної продукції, розміщення виробничої інфраструктури (зокрема,

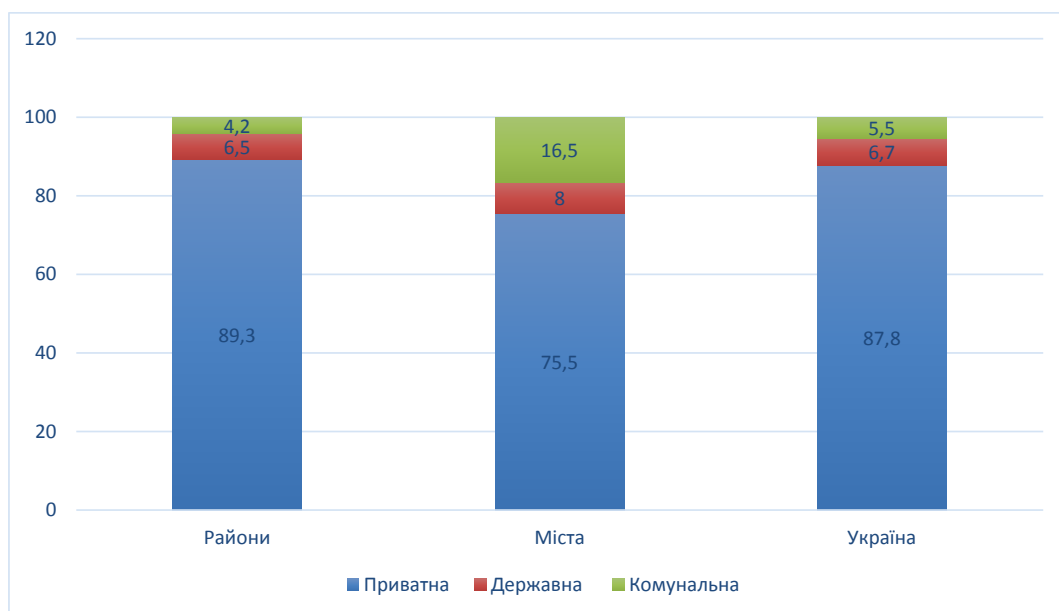

Рис. 2. Структура земельних ділянок за формами власності в Україні станом на грудень 2017 року, %

Джерело: складено за даними статистичного щорічника «Моніторинг земельних відносин в Україні: 2016–2017» [19]

оптових ринків сільськогосподарської продукції), проведення науково-дослідної та навчальної діяльності в аграрній сфері [8].

Відповідно до Указу Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 року прийнято рішення про розпаювання сільськогосподарських земель [17]. Кожному працівнику аграрного підприємства чи організації передали у власність умовну земельну ділянку (пай), розмір якої визначався шляхом розрахунку земельної площі та кількості членів підприємства. У жовтні того ж року Постановою Кабінету Міністрів України № 801 затверджено сертифікат єдиного зразка, який був підтвердженням права власності на пай. Проте не всі отримали цей документ: одні не скористались можливістю, а інші не встигли. Під час проведення приватизації сільськогосподарських земель не була сформована та запроваджена еколого-економічна модель, що привело до подрібнення

полів (27 млн. гектарів сільськогосподарських земель передано в приватну власність, 6,9 млн. громадян, або 46,4% сільського населення, набули право на земельний пай), неповністю дотримано принцип соціальної справедливості та, зрештою, неефективним стало використання земельних ресурсів [20].

Згідно з даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру на кінець 2017 року ще близько 20 тис. га сільськогосподарських паїв є незатребуваними. Сюди входить земля у власності підприємств, що закрились, та незатребуваний спадок. Це є наростаючою проблемою, яка приводить до неефективного та нелегального використання природного ресурсу. Відповідно до змін, внесених до Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», які вступають в дію 1 січня 2019 року, якщо власник невitreбуваної земельної частки (паю) або його спадкоємець не оформив право власності на земельну

ділянку до 1 січня 2025 року, він вважається таким, що відмовився від одержання земельної ділянки [6].

В Україні з 2001 року по 1 січня 2019 року діє мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення відповідно до передхідних положень Земельного кодексу України [8]. 4 грудня 2018 року у Верховній Раді зареєстровано законопроект № 9355-5, відповідно до якого дія мораторію продовжується до 1 січня 2020 року. Юрист Олег Огородник зауважує, що скасування мораторію на продаж землі є можливим лише за умови введення на законодавчому рівні прозорих правил купівлі цієї землі. Наприклад, слід визначити мінімальну вартість 1 га землі, заборону продажу землі іноземцям та зазначити обмеження щодо права викупу землі однією особою. Сьогодні дія мораторію порушує право розпоряджатися своєю власністю особами на власний розсуд. «Дія мораторію порушує статтю 1 Протоколу № 1 (захист власності) Європейської конвенції з прав людини. 22 травня 2018 року палатою Європейського суду з прав людини було винесено рішення у справі «Зеленчук та Цицюра проти України», яким заявникам було присуджено по три тисячі євро через те, що вони фактично не можуть продати свою землю» [14].

Ці проблеми сприяють функціонуванню тіньового обігу земель, втраті бюджетних надходжень, незахищеності прав та, зрештою, зменшенню продуктивності аграрного виробництва. Зняття дії мораторію на продаж земель аграрного призначення не вирішить вищезазначених проблем. Отже, на нашу думку, ринок оренди земель є більш ліквідним, маючи менші вимоги до первинних інвестицій.

Пролонгація дії мораторію мала на меті створення необхідних тимчасових рамок для формування інституційної основи, яка відповідала б зарубіжним практикам, купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення.

Відповідно до статті 131 Цивільного кодексу України громадяни, юридичні особи, територіальні громади та держава можуть набувати права власності на земельну ділянку через обмін (бартер), успадкування, дарування, довічне утримання, емфітевзис (право

використання чужої земельної ділянки для аграрних цілей), ренту та укладання інших цивільно-правових угод [23].

У табл. 1 наведено основні типи транзакцій із сільськогосподарськими землями, що привели до їх скорочення у I–II кварталах 2016–2017 років.

Згідно з даними табл. 1 найбільшу питому вагу серед транзакцій із землями сільськогосподарського призначення має оренда. Якщо у I–II кварталах 2016 року вона мала 76,65%, то за аналогічний період 2017 року – 76,04%, що на 0,61% менше, хоча кількість транзакцій зросла на 129 967, або 22,7%. Друге місце посідає спадщина. У 2016 році вона мала 17,85%, а за аналогічний період 2017 року – 17,7%. Кількість транзакцій з купівлі-продажу залишилась практично на тому ж рівні, а саме 3,25% у I–II кварталах 2016 року, 3,24% у 2017 році. Кількість транзакцій з міні/дарування земель складає 1,5–1,84%. Кількість транзакцій з емфітевзису та іпотеки має питому вагу, що менше за один відсоток.

Слід зазначити, що разом зі зростанням кількості транзакцій площа, яка брала участь у цих транзакціях за орендою, спадщиною та іпотекою, зменшилась на 394 166 га, 131 905 га та 117 га відповідно.

Згідно з даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру [16] середнє значення орендної плати в Україні у 2016 році становило 1 093,4 грн. за 1 га за рік, а у 2017 році – 1 369,0 грн, що на 275,6 грн. більше. У 2017 році лише у 8 областях середня орендна плата за 1 гектар перевищувала середній показник, а саме у Кіровоградській області вона була більше на 40,1 грн., у Львівській – на 103,4 грн., у Полтавській – на 1 184 грн., у Рівненській – на 127,4 грн., у Сумській – на 731,2 грн., у Харківській – на 742 грн., у Хмельницькій – на 233 грн., у Черкаській – на 1 592,8 грн., що пояснюється різною якістю земель.

Головною метою дії мораторію було перешкодження виведенню земель з аграрного обігу та скороченню їх площі. На жаль, як свідчать дані, площа сільськогосподарських

Таблиця 1

Динаміка кількості транзакцій різного типу із сільськогосподарськими землями та площі земель, що брали в них участь, за I–II квартали 2016–2017 років

Показник	2016 рік				2017 рік				Абсолютне відхилення		Темпи приросту	
	Кількість транзакцій, шт.	Площі, які брали участь у транзакціях, га	Питома вага (кількість транзакцій/площа), %	Кількість транзакцій, шт.	Площі, які брали участь у транзакціях, га	Питома вага (кількість транзакцій/площа), %	Кількість транзакцій, шт.	Площі, які брали участь у транзакціях, га	Кількість транзакцій, шт.	Площі, які брали участь у транзакціях, га		
Оренда	571 514	2 913 563	76,65/82,08	701 481	2 519 397	76,04/82,32	129 967	-394 166	22,7	-13,5		
Спадщина	133 095	602 963	17,85/16,99	163 277	471 058	17,7/15,39	30 182	-131 905	22,7	-21,9		
Купівля-продаж	24 262	11 831	3,25/0,33	29 868	22 345	3,24/0,73	5 606	10 514	23,1	88,9		
Міна/дарування	11 174	7 466	1,5/0,21	16 991	19 410	1,84/0,63	5 817	11 944	52,1	160,0		
Емфітевзис	5 107	13 424	0,68/0,38	10 360	28 054	1,12/0,92	5 253	14 630	102,9	109,0		
Іпотека	447	380	0,06/0,01	480	263	0,05/0,01	33	-117	7,4	-30,8		

Джерело: складено автором за даними офіційного сайту Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру [15]

угідь за 2000–2017 роки має стабільну тенденцію до зменшення, а саме на 337,7 тис. га [19]. Водночас площа ріллі протягом цього періоду має зворотну тенденцію, що є негативним явищем, адже свідчить про значне навантаження на ґрунтовий покрив.

Отже, на нашу думку, ринок земель сільськогосподарського призначення обов'язково повинен запрацювати в Україні. Проте до початку його функціонування потрібно провести аудит та інвентаризацію земельного фонду України, виправити помилки в Держгеокадастрі, а до розроблення законопроектів з цього питання слід залучити фахівців-фермерів, відпрацювати прозорий механізм тощо, оскільки дрібні фермерські господарства та землевласники мають програшну ситуацію порівняно з агрохолдингами, які мають необхідні фінансові та консультаційні ресурси для збільшення свого земельного банку.

Висновки. Таким чином, у статті розглянуто дефініцію права власності на природні ресурси, зокрема на земельні. Право власності включає три основні правомочності, а саме право володіння, право користування та право розпорядження. Дія мораторію на продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення обмежує право користування нею. Отже, відповідно до проведеного аналізу транзакцій із земельними ділянками, найбільша питома вага належить оренді земельних ділянок. Друге місце належить передачі права власності на підставі спадку.

Передача власності на землю в приватні руки часто є належним способом підвищення віддачі від природокористування та його оптимізації. Однак приватна власність далеко не завжди є доцільним рішенням. Природні ресурси та екосистеми містять безліч цінностей, економічну вартість яких нині визначити складно, наприклад регулювання поверхневих стоків або стійкість до зміни клімату. Ці «неринкові цінності» часто непросто оцінити та використовувати для отримання вигоди, тому поспішати зі зняттям мораторію на продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення недоцільно.

Список використаних джерел:

1. Аніщенко В.О. Екологічне право: навчальний посібник. 2-ге вид., доп. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. 264 с.
2. Бойко Л.М. Сутність, структура та умови реалізації прав власності на землю сільськогосподарського призначення. URL: http://knau.kharkov.ua/uploads/visn_econom/2016/1/8.pdf.
3. Григорян Г.М. Собственность: история и современность: монография. Харьков: изд. ХГЭУ, 2002. 188 с.
4. Гусаков В.Г., Дереза Е.И. Аграрная экономика: термины и понятия: энцикл. справ. Минск: Беларус. наука, 2008. 576 с.
5. Локк Дж. Два трактата о правлении. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Lokk_Traktaty_2.pdf.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні: Закон України від 10 липня 2018 року № 2498-VIII.
7. Заставська Л.П. Право власності як складова земельних правовідносин в Україні. URL: http://www.par.in.ua/1_2014/40.pdf.
8. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III (із змінами і доповненнями). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
9. Клапгам Р. Власність і ринкова економіка. Київ: Заповіт, 1996. 48 с.
10. Конституція України. URL: https://urist-ua.net/закони/конституція_україни/стаття_13.
11. Лоскутов В.И. Экономические отношения собственности и политическое будущее России. Мурманск: изд-во МГУ, 2001. 160 с.
12. Медведев С.Н. Франсуа Отман и его классическое определение права собственности. Северо-Кавказский Юридический Вестник. 2015. № 1. С. 43–47.
13. Методичні вказівки для самостійного вивчення теми «Відносини власності» з курсу «Основи економічної теорії» для студентів усіх форм навчання / укл. О.М. Суміна, О.В. Черняков, Н.М. Нілова. Суми: вид-во СумДУ, 2007. 24 с.
14. Мораторій на продаж землі й схеми обійти його: волинський вимір. URL: https://zik.ua/news/2018/08/02/moratoriya_na_prodazh_zemli_y_shemy_obiyty_yogo_volynskyy_vymir_1378265.
15. Офіційний сайт Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру. URL: <http://land.gov.ua>.
16. Положий В.М., Чижов Л.П. Власність: економічний аспект: альтернативні концепції та методики. Суми: ВВП «Мрія – ЛТД», 1994. 80 с.
17. Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям: Указ Президента України від 8 серпня 1995 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720/95>.
18. Спиркин А.Г. Философия: учебник. Москва: Гардарики, 2001. 816 с.
19. Моніторинг земельних відносин в Україні: 2016–2017: статистичний щорічник. URL: <http://land.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/monitoring.pdf>.
20. Стратегія удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2017-п>.
21. Федоров М.М. Власність на землю як основа формування земельних відносин. Бухгалтерія в сільському господарстві. 1999. № 11. С. 7–9.
22. Французский гражданский кодекс 1804 года / пер. И.С. Перетерского. Статья 544. Москва, 1941. С. 153.
23. Цивільний кодекс України. URL: https://urist-ua.net/кодекси/цивільний_кодекс_україни/стаття_316.
24. Черкасов Г.И. Общая теория собственности: учебное пособие для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 263 с.